VEDĀNTA-SĀRA-SAṄGRAHA

BY

ANANTENDRAYATI

EDITED BY

Dr N. VEEZHINATHAN

DEDICATED TO

Dr T. Ṃ. P. MAHADEVAN

ON THE HAPPY OCCASION

OF

HIS ṢAṢṬYABDAPŪRTI

ON

August 24, 1971

THE Dr MAHADEVAN ṢAṢṬYABDAPŪRTI
CELEBRATIONS COMMITTEE
CENTRE OF ADVANCED STUDY IN PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF MADRAS
MADRAS - 5

VEDĀNTA-SĀRA-SAṄGRAHA

BY

ANANTENDRAYATI

EDITED BY

Dr N. VEEZHINATHAN

DEDICATED TO

Dr T. M. P. MAHADEVAN

ON THE HAPPY OCCASION

OF

HIS ṢAṢṬYABDAPŪRTI

ON

August 24, 1971

THE Dr MAHADEVAN ṢAṢṬYABDAPŪRTI
CELEBRATIONS COMMITTEE
CENTRE OF ADVANCED STUDY IN PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF MADRAS
MADRAS - 5

First Edition
August 1971

Printed in India

---

at Ramayana Printing Works
Madras - 4

PREFACE
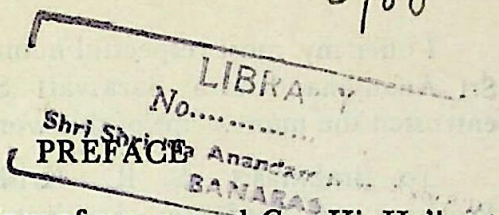
With the blessings of my revered *Guru* His Holiness The sage of Kāñcī and in response to the wishes of the Dr Mahadevan *Ṣaṣṭyabdapūrti* Celebrations Committee I have immense pleasure in dedicating this work to Dr T. M. P. MAHADEVAN on the happy occasion of his sixty-first Birthday on August 24, 1971.

This work entitled *Vedānta-sāra-sangraha* is by Anantendrayati of the *Upaniṣadbrahmendra-maṭha* at Kāñcī which has close contacts with the Central Institution of Ādi Śaṅkara at Kāñcī which is based upon the hoary *Kāmakoṭi-pīṭha*. The author of the present work is a disciple of Mahādevendrayati who was the great grand-disciple of Upaniṣadbrahmendra and who, by installing a *Śiva-liṅga* at *Viriñcipura* where there is the shrine of Mārgasahāyeśvara, was deeply imbued with the spirit of Advaita and Bhakti.

This critical edition of the text is based on the manuscript which His Holiness Śrī Anantānandendra Sarasvatī of the *Upaniṣadbrahmendra-maṭha* entrusted to me. By a happy coincidence the Svāmiji bears the name of the author of the present work.

I have given an account of the subject dealt with by the author in this work in the Introduction and I have added notes in *Saṁskṛt* wherever necessary.

I offer my most respectful salutations at the lotus-feet of His Holiness The Sage of Kanci by whose blessings alone it is possible for me to edit and bring out works on Advaita Vedanta.

I offer my most respectful homage to His Holiness Śrī Anantānandendra Sarasvatī Svāmi who kindly entrusted the manuscript of this work to me.

To Brahmaśrī S. R. Krishnamurti Sastriar, Professor of Vedānta, Sanskrit College, Madras, I am now, as in the past, deeply indebted for helping me at every stage in the preparation of this edition.

To Brahmaśri S. Krishnamurti Sastriar of Semmangudi High School who taught me *Saṁskṛt* in my early childhood and who loves me abundantly, I offer my salutations.

To Professor V. A. Devasenapati, I offer my grateful thanks for the encouragement he gave me at every stage in the preparation of this work.

I have much pleasure in expressing my grateful thanks to the Dr Mahadevan Ṣaṣṭyabdapūrti Celebrations Committee for sponsoring this publication.

To my friend and colleague, Dr T. P. Ramachandran who gave me all the help I needed, I express my sense of deep gratitude.

I am deeply grateful to Srimati B. Sitamahalakshmi, Junior Research Fellow in the Centre, who rendered valuable assistance in reading through the proofs.

I thank the Proprietors and the staff of the Ramayana Printing works for the neat execution of the work at such short notice.

Madras
August 20, 1971

N. V.

॥ श्रीः ॥
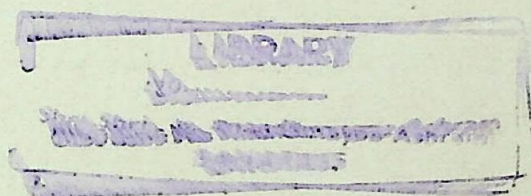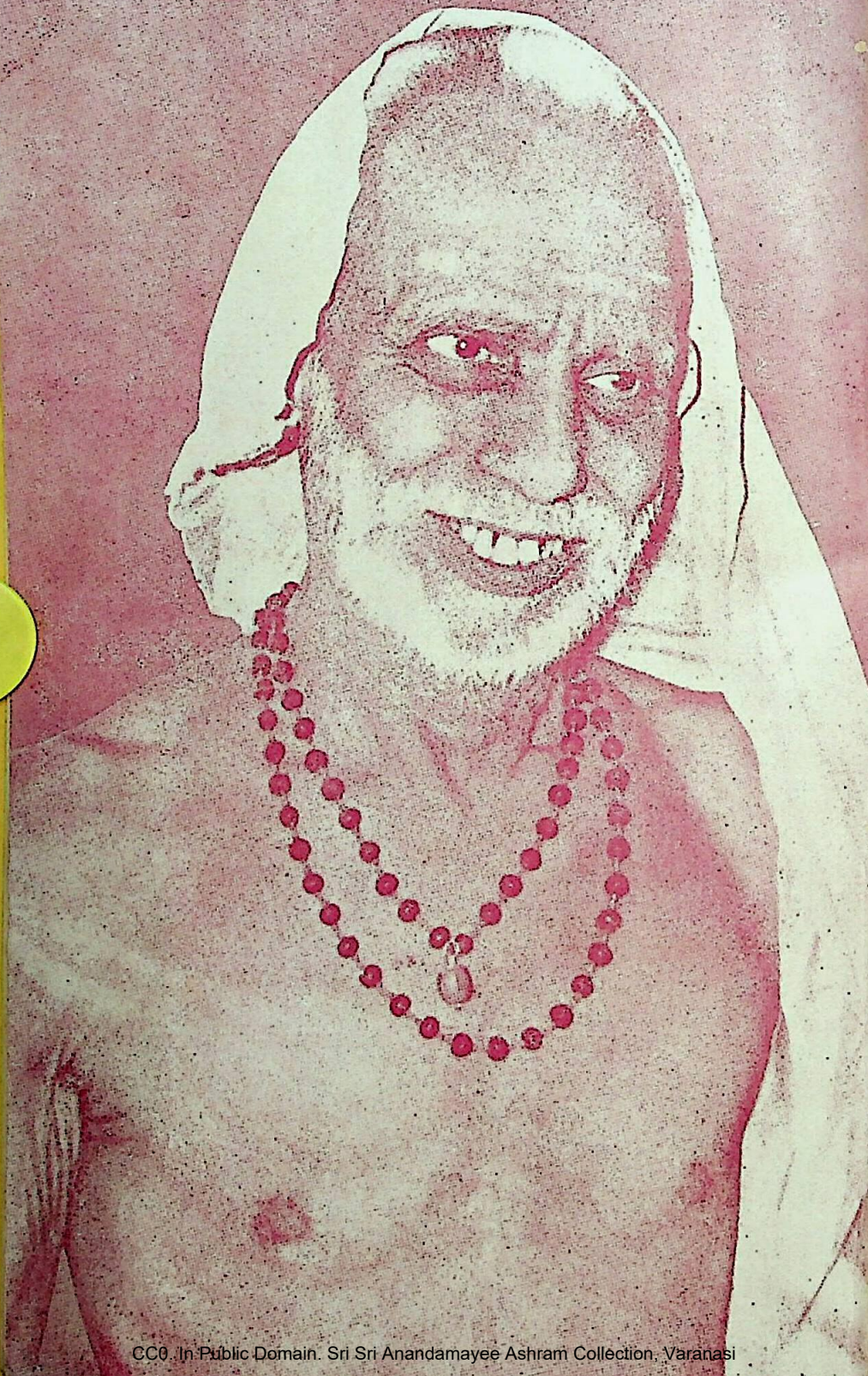
श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्य-श्रीमच्छंकर-भगवत्पादप्रतिष्ठित-श्रीकाञ्ची-कामकोटि-पीठाधिप-जगद्गुरु-श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्र-सरस्वती-श्रीपादादेशानुसारेण श्रीमज्जयेन्द्रसरस्वती-श्रीपादैः क्रियते नारायणस्मृतिः

श्रीकाञ्चीक्षेत्रे प्रसिद्धिमुपेयुषां उपनिषद्-गीतादिव्याख्याकर्तॄणां उपनिषद्ब्रह्मेन्द्राणां शिष्यपरम्पराप्राप्तानां श्रीमन्महादेवेन्द्रसंयमीन्द्राणामन्तेवासिवर्यैः श्रीमदनन्तेन्द्रयतिभिः आत्ममननाय विविदिषूणामुपकाराय च प्रणीतः वेदान्तसारसंग्रहाख्योऽयं प्रकरणग्रन्थः गुरु-शिष्यसंवादरूपेण अद्वैतशास्त्रप्रमेयान् साधनचतुष्टयात्मानात्मस्वरूप-पञ्चकोशविवेक-श्रवणाद्यन्तरङ्गसाधन - जगत्सृष्टिक्रम - मायास्वरूपादि-रूपेण विभज्य सरलपदघटितैः श्लोकैः विवेकचूडामणि-पञ्चदश्यादि-ग्रन्थनिरूपितरीत्या वैशद्येन प्रतिपादयति । विशिष्य अयं ग्रन्थः मद्रास्-विश्वविद्यालयवेदान्तविभागाध्यापकश्रीवीऴिनाथेन स्वयं तत्त-त्स्थलेषु आवश्यक-प्रमाणपूर्वकटिप्पणीयोजनेन एतद्विभागाध्यक्ष-श्री. टि· एम्· पि· महादेवषष्ठ्यब्दपूर्त्यभिनन्दनसमितिद्वारा प्रकाश्यते इति विदित्वा परमां मुदं भजामः ।

अद्वैतशास्त्रतत्त्वजिज्ञासवः एतत्प्रकरणग्रन्थपठनेन तत्तत्प्रमेयान् यथावदवबुध्य स्वाधिकारानुगुणमाचरन्तः निखिलप्रेयःश्रेयःपरम्परा अवाप्नुयुरित्याशास्महे ।

यात्रास्थानम्
कार्वेट्नगरम्
आन्ध्रप्रदेशः
विरोधकृद्श्रावणामावास्या

नारायणस्मृतिः

INTRODUCTION

I

To safeguard India's cultural unity based on Advaita and in order to hold aloft the ideal of spirituality, Śrī Śaṅkara founded monastic orders and Institutions that have lasted through centuries. There are ten orders of monks that belong to the Advaita tradition. They differ only in the suffix that is added to the *sannyāsa*–name of those who belong to each order. The ten orders are collectively referred to as *daśanāmi*. The suffixes are: Sarasvatī, Purī, Bhāratī, Vana, Araṇya, Tīrtha, Āśrama, Giri, Parvata, and Sāgara.

In the different parts of the country, Śaṅkara established monastic centres and charged his principal disciples to head them, so that at each centre there would come into being an unbroken succession of Advaita preceptors. Śaṅkara established an institution based on the hoary *Kāmakoṭi-pīṭha* at Kāñcī. He ordered his disciple Sureśvara belonging to the *Indra-sarasvatī* order to preside over this institution[1] and he spent his last days at Kāñcī in complete bliss.

Upaniṣadbrahmendra who occupies an eminent place in the school of Advaita Vedānta belongs to the *Indra - Sarasvatī* order and he flourished in the 18th

---

1. There are inscriptional evidences which show the existence of the *tīrtha, bhāratī*, and *sāgara* orders of sannyasins in and around Kāñcī.

century. There is a *maṭha* bearing his name at Kāñcī. There have been very close contacts between the *Upaniṣad-brahmendra-maṭha* and the *maṭha* of the *Kāma-koṭi-pīṭha* in the comparatively short period during which the former has come into existence. The author of the present work is Anantendrayati — Anantendra-sarasvatī who was a disciple of Mahādevendrayati. The latter was the great grand-disciple of Upaniṣad-brahmendra. In this work he mentions the place of the stay of Upaniṣadbrahmendra and his disciples at Kāñcī as *agastyāśrama* which is on the way of Kailāsanātha temple.

The present work *Vedāntasārasaṅgraha* is a compendium of Advaita Vedānta; and, we shall now briefly set forth the teachings of this work.

II

The philosophy of Advaita centres around the doctrine of *māyā* or *avidyā*. The distinguishing feature of this school is the doctrine that the material world is an illusion. It is, therefore, referred to as *māyā-vāda*. The ultimate reality is Brahman which is attributeless (*nirguṇa*) and formless (*nirākāra*) and which is of the nature of absolute consciousness. Owing to *māyā* or *avidyā*, it appears as *jīva*, Īśvara, and the world. The universe as such is indeterminable either as real or as unreal. *Jīva* is to realize its identity with Brahman. To remain as Brahman is the ultimate goal. And, this is possible only by overcoming *avidyā*. *Avidyā* could be removed only by the direct knowledge of Brahman. This, in short, is the philosophy of Advaita.

BRAHMAN

The Advaitins assign an important place to the Upaniṣads and hold that the major texts such as *tat tvam asi*[1], etc., signify the transcendental non-dual reality. The latter is sometimes represented[2] as the all-pervading principle and is termed Brahman. And, at other times, it is subjectively represented[3] as the inner consciousness of *jīva* and is termed Ātman. The term *tat* in the Upaniṣadic sentence *tat tvam asi* gives us a knowledge of Brahman, while the term *tvam* gives us a knowledge of Ātman. This distinction should not be taken as final. What the major text *tat tvam asi* signifies is *the identity of Brahman and Ātman.*

The Upaniṣadic texts such as 'Brahman is existence, consciousness, and endless',[4] and 'Brahman is consciousness and bliss'[5] convey Brahman to be of the nature of consciousness, bliss, etc. There are other Upaniṣadic texts[6] which are negative in character and which convey that Brahman is devoid of any relation, quality, part, etc. Having this in view our author says[7] that

---

1. *Chāndogyopaniṣad*, VI, viii, 7.
   For details regarding the number of mahāvākyas, See *Śrī Śaṅkaravijaya* of Anantānandagiri (published by the Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, 1971), p. 145 fn.
2. *Chāndogyopaniṣad*, VI, ii, i.
3. *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*, IV, iii, 7.
4. *Taittirīyopaniṣad*, II, i.
5. *Bṛhadāraṇyakopanisad*, III, ix, 28.
6. *Ibid.*, III, viii, 8 and II, iii, 6.
7. *Vedānta- sāra-saṅgraha*, p. 6.
   This work will hereafter be referred to as *VSS*.

Brahman is of the nature of consciousness, bliss, etc., and it is free from parts, activity, etc. This is the sense of the word *tat*.

The Upanisadic text "This self is identified with intellect, is present as the inner ruler of the senses of knowledge and action, and of the vital airs and is immanent in the mind as self-luminous consciousness"[8] gives us the knowledge of Ātman.

The core of the teaching of Yājñavalkya to Maitreyī in the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* is that Ātman is the seat of supreme love. Anything becomes dear, not for its own sake, but for the sake of the Ātman. Since Ātman is the seat of supreme love, it is of the nature of bliss.[9] This Ātman is identical with Brahman or more strictly it is not different from Brahman. Thus there is only one Reality which is partless, absolute consciousness and bliss.

MĀYĀ - AVIDYĀ

Now the question arises as to how the one Reality appears as the world of plurality. It is with reference to this question that the concept of *māyā* has been formulated. The Upaniṣadic text "The sages absorbed in meditation discovered the *creative power* which is present in the self and which consists of the three strands of *sattva*, *rajas*, and *tamas*"[10] introduces the concept of *māyā*. The expression *creative power* in the above passage stands for *māyā* which, as we shall

---

8. *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*, IV, iii, 7.
9. *VSS*, p. 5.
10. *Śvetāśvalara Upaniṣad*, I, 3.

presently see, is identical with *avidyā*. The Upaniṣadic text "know *māyā* to be the primal cause of the world and *maheśvara* as possessing *māyā*"[11] speaks of *māyā* as present in *maheśvara* — the self which is pure consciousness. The term *maheśvara* also means God who is Brahman endowed with *māyā*. If this sense is preferred, then the above Upaniṣadic text would mean that God controls *māyā*.[12] The *Bhagavad-gītā* text[13] "This *māyā* consisting of the three strands of *sattva*, *rajas*, and *tamas* is present in the self-luminous self (*daivī*); it is under My control (*mama māyā*); it is difficult to be overcome" states that *māyā* is dependent upon the self. This creative power which is spoken of as *tamas, moha*, etc., consists of two powers — *āvaraṇa-śakti* and *vikṣepa-śakti*.[14] By the former it conceals the true nature of the self and by the latter it illusorily presents it in the form of Īśvara, *jīva*, and the world. Moreover, when this creative power is principally constituted of pure *sattva* not overpowered by *rajas* and *tamas* it is termed *māyā*; and when *sattva* is overpowered by *rajas* and *tamas*, it is termed *avidyā*. *Māyā* and *avidyā* are thus two aspects of one principle and they are not two distinct entitis.[15]

Māyā is superimposed on the self. In other words, it is falsely related to the self. This false relation is caused by *māyā* itself. If, in order to account for the relation of *māyā* to the self, another *māyā* is accepted, then for the relation of the latter to the self, a third *māyā* should be admitted. And so on, *ad infinitum*.

---

11. *ibid*, IV, 10.
12. *VSS*, p. 13.
13. VI, 14; See *VSS*, p. 13.
14. *VSS*, p. 13.
15. *ibid.*, p. 12.
See *Pañcadaśi*, I,16.

Hence our author concludes that the false relation of *māyā* to the self is caused by *māyā* itself.[16]

From the self conditioned by *māyā*, there arise the five organs of knowledge, *buddhi* and *manas*[17], the five organs of action and the five vital airs. These seventeen factors together are termed "subtle body" or *sūkṣma-śarīra*. Then the gross elements of ether, air, fire, water, and earth arise according to the theory of quintuplication[18]. The gross body or the *sthūlaśarīra* is made up of these elements. Thus there are three bodies, the *kāraṇa-śarīra* which is *avidyā*, the *sūkṣma-śarīra*, and the *sthūla-śarīra*[19].

JĪVA AND ĪŚVARA

Brahman-Ātman appears as Īśvara and *jīva* through *māyā-avidyā*. There are three different ways in which the Advaitins seek to explain the nature of Īśvara and *jīva*. According to the *Vivaraṇa* view, the *jīva* is a reflection of Brahman-Ātman in *māyā-avidyā*, and Brahman-Ātman as the prototype reflected is Īśvara. This view is known as *pratibiṁba-vāda*. The unique feature of this view is that the reflected image is identical with the prototype and hence it is real. But wrong localisation and transposition of the prototype in the limiting adjunct and the defects of the limiting adjunct presented in the reflection—these are

---

16. *VSS*, p. 13.
17. For the distinction between *buddhi* and *manas* see note on p. 8.
18. For details see *Vedāntasāra* by M. Hiriyanna, (Oriental Book Agency, Poona, 1929) p. 6.
19 *VSS*, pp. 6-7.

not real, that is, they are indeterminable either as real or as unreal.

The *Bhāmatī* view, which is called *avaccheda-vāda*, is that the *jīva* is Brahman as defined or delimited by *māyā-avidyā* and Īśvara is Brahman which is not conditioned by *māyā-avidyā*.

Vidyāraṇya teaches a modified form of the *pratibimba-vādā* which is referred to as *ābhāsa-vāda*. While the *Vivaraṇa* view regards the reflection as real and as identical with the prototype, the theory advocated by Vidyāraṇya in his *Pañcadaśi* holds that the reflection (*ābhāsa*) is mere appearance, an illusory manifestation. Vidyāraṇya is of the view that the reflected image and the prototype cannot be identical on the ground that certain features like forehead, etc., in the prototype-face are not immediately perceived, while they are so perceived in the reflected face. If the two are identical, then either the features mentioned above should be immediately perceived in the prytotype-face or those features should not be so perceived in the reflected face. Since neither is the case, there is no point in maintaining the identity between the prototype and the reflected image. Hence it stands to reason that the reflected image is different from the prototype and it is indeterminable as either real or as an absolute nothing.

Viewed in this light, when Brahman-Ātman is reflected in the *sattva*-predominant *creative power* which is termed *māyā* is Īśvara. Īśvara according to this theory is indeterminable; yet He is viewed as the source of the universe by being identified with the prototype

consciousness. Thus Iśvara who is a reflection of Brahman-Ātman in *māyā* is an indeterminable entity. This is the primary sense of the word *tat* in the text *tat tvam asi*. And Brahman-Ātman which is the prototype and which is absolutely real is the secondary sense of the word *tat*.

Brahman-Ātman which is the substratum of the *sūkṣma-śarīra* and *sthūla-śarīra* is termed the absolutely real *jīva*. The spiritual element in it is real and it is identical with Brahman-Ātman. The absolutely real *jīva* when reflected in *antaḥkaraṇa* in the waking state is termed the empirically real *jīva*; and, Brahman-Ātman when reflected in *antaḥkaraṇa* in the dream state is termed the apparently real *jīva*. As we have said earlier, the reflected image is indeterminable as either real or unreal. So, the empirically real *jīva* and the apparently real *jīva* being the reflected images in the *antaḥkaraṇa* in the waking and the dream states respectively are indeterminable. But the apparently real *jīva* ceases to exist when the dream state comes to an end. The empirically real *jīva* would cease to exist when its limiting adjunct, namely, *antaḥkaraṇa* which is empirically real is removed by the direct knowledge of the self. Hence the primary sense of the word *tvam* in *tat tvam asi* is the empirically real *jīva* and its secondary sense is the absolutely real *jīva*, that is, the spiritual element which is the substratum of both the *sūkṣma-śarīra* and the *sthūla-śarīra*. The ultimate logical significance of the text *tat tavam asi* is the identity of, or more strictly the non-distinction between, the secondary senses of the words *tat* and *tvam* which are set forth above. This is the view of

Vidyāraṇya[20] which our author adopts in this work.[21]

LIBERATION

Liberation consists in the realization of the identity of the secondary senses of the terms *tat* and *tvam*. Although this identity is present always, yet it is veiled by *māyā - avidyā* and hence there is transmigration. When *avidyā* is removed this identity would become manifest and it is liberation.

Avidyā could be removed by the direct knowledge of its substratum. And substratum is defined as the content of *avidyā* which is the source of all superimpositions. The self is the content of *avidyā* and hence it is its substratum. Its direct knowledge, therefore, necessarily removes *avidyā*.

The mental state which arises from the major texts of the Upaniṣads or from meditation[22] in the form of the unconditioned self and which is thereby inspired by the reflection of the self is termed the direct knowledge of the self; and it dispels *avidyā*.

There are a two-fold means to the knowledge of the self, namely, the instrumental cause and the auxiliary cause. The latter is again two-fold as the remote means and the proximate means. Of these two auxiliary causes, the remote means is the performance of ritual-acts relating to one's class and stage in life as an offering to Īśvara. This removes the unseen demerit

20. T.M.P. Mahadevan: *Pañcadaśī* [Centre of Advanced study in Philosophy, University of Madras 1970], p. 136.

21. *VSS*, p. 7.

22. This point is discussed later.

present in the mind of the aspirant. and thereby makes him fit to pursue the proximate means of the knowledge of the self. Performance of ritual-acts in the above-mentioned way is known as *karma-yoga.*

Karma-yoga gives rise to the intellectual conviction that the self alone is real and the world is not real. This intellectual conviction is termed *nityā-nitya-vastu-viveka.* This leads to absolute detachment towards enjoyment of objects here and hereafter. This is termed *ihāmutrārtha-bhoga-virāga.* This in turn, gives rise to what is known as *śamādi-sādhana-sampat.* These are *śama, dama, uparati, titikṣā, samādhāna,* and *śraddhā.* Of these, the first two, namely, *śama* and *dama* respectively represent the control of the mind and of the senses. *Uparati* is abstinence from all acts relating to one's class and stage in life This is also known as *karma-sannyāsa.*[23] *Titikṣā* is fortitude—a form of courage shown in enduring opposites like heat and cold or pain and pleasure. *Samādhāna* is power of concentration and *śraddhā* is faith in the teaching of the Upaniṣads. These disciplines when pursued give rise to the intense desire for release from *saṁsāra* which is termed *mumukṣutva.* The aspirant knows from a study of the Upaniṣads that the means to release is the direct knowledge of the self. His intense desire to release thus leads to the intense desire for the means of release, namely, the direct knowledge of the self. Thus *karma-yoga* leads to *nityā-nitya-vastu-viveka,* etc., which are the proximate means of the knowledge of the self. It should be noted here that *karma-yoga* must be pursued

23. *VSS,* p. 4.

till there arises *ihāmutrārthabhogavirāga*. Then performance of *karma* must be given up. This means that one should renounce all attachments, that is, one should resort to *karma-sannyāsa*.

The other group of proximate means consists of *Śravaṇa*, *manana*, and *nididhyāsana*[24]. Of these, *śravaṇa* is mental activity in the form of inquiry into the import of the Upaniṣadic texts. *Mānana* is mental activity in the form of arguing within oneself after knowing definitely what the Upaniṣads teach with a view to convince oneself that that teaching is true. *Nididhyāsana* is the mental operation which consists in turning away one's mind from external objects and thereby maintaining the continuity of knowledge in the form "I am Brahman" that has arisen from *śravaṇa* and *manana*.

We have now to enquire into the function of the two groups of proximate means. For this purpose we have to deal with the instrumental cause of the direct knowledge of the self. The present author, following Prakāśātman and Vidyāraṇya, holds that, the major texts of the Upaniṣads give rise to the immediate knowledge of the self. According to this view, there arises first the direct knowledge of the self in the form "I am Brahman" from the major texts of the Upaniṣads. But it is not effective in dispelling *avidyā*, because the mind of the aspirant who has such a knowledge is confounded by latent impressions arisen from enjoyment of worldly objects (*viṣaya-bhoga-vāsanā*), doubt regarding the validity of the Upaniṣadic passages

---

24. *Ibid.*, p. 9.

(*pramāṇāsaṁbhāvanā*), contrary notion as regards the import of the Upaniṣadic texts (*prmeyāsaṁbhāvanā*) and an unconscious reassertion of old habits of thought (*viparīta-bhāvanā*) incompatible with the truth since learnt. One group of proximate means consisting of *nityā-nitya-vastu-viveka*, etc., removes *viṣaya-bhoga-vāsanā*. *Śravaṇa*, *manana*, and *nididhyāsanā* respectively remove *pramāṇāsṁbhāvanā*, *prameyāsaṁbhāvanā*, and *viparīta-bhāvanā*. These proximate means in their entirety should be pursued by the aspirant until all the impediments referred to above are removed. And the major texts of the Upaniṣads when contemplated at this stage give rise to the knowledge of the self which is effective in annihilating *avidyā*.

For those who are not qualified for gaining the direct knowledge of the self by pursing *śravaṇa*, *manana*, and *nididhyāsana*, the *Bhagavad-Gītā* prescribes *meditation* (*dhyāna* or *upāsanā*) on the unconditioned self. Advaitins make a sharp distinction between *jñāna* and *upāsanā* by stating that the former is *vastu-tantra* while the latter is *puruṣa-tantra*. This means that *upāsanā* is a mental operation involving an explicit use of the will. It is different from *jñāna* which arises without the explicit use of the will. Hence Advaitins admit that *upāsanā* does come within the range of injunction, while they emphatically deny its possibility in the case of *jñāna*. Viewed in this light *upāsanā* is not possible in the case of unconditioned self, as *upāsanā* involves the relation of the object meditated upon, the person who meditates and the act of meditation. In that case, the self ceases to be unconditioned. This *upāsanā* should not be confused with *nidīdhyāsana*. For, the

atter does not relate to the unconditioned self; but it is only restricted to turning away one's mind from external objects. And, it results in the maintenance of the continuity of the knowledge of the self which has arisen from *śravaṇa* and *manana*. But following the *Bhagavad-Gītā* text, Vidyāraṇya recommends meditation for men of average intellect. He compares it to *saṁvādi-bhrama*, delusion which culminates in a fruitful result. The man who mistakes the lamp-light for gem and gets to the place whence the light comes, gains nothing, whereas the person, who mistakes the light of the gem for the gem itself, obtains the precious stone. Although both are cases of delusion, the latter is a fruitful one. When the attributeless self is meditated upon, the content of meditation is not itself the self. But the contemplation leads to self-realization.[25]

Our author following Vidyāraṇya recommends the path of meditation (*dhyāna*) also.[26]

Thus there arises the direct knowledge of the self either from the major-texts of the Upaniṣads or from meditation upon the attributeless reality. One who has attained this knowledge is known as *brahmavit* or *jīvanmukta* and this stage is referred to as *jīvanmukti*. This will continue till the *karma* that has started yielding its fruit in the form of the present body is exhausted. The world of duality would continue to exist even at this stage, but it is perceived to be illusory

---

25. See *Pañcadasi*, IX.
26. *VSS*. p. 19.

only. The life of a *brahmavit* has two phases: it is either *samādhi* where he is one with Brahman or *vyutthāna*, reversion to empirical life. The *brahmavit* who is in *samādhi* for a long time and comes back to empirical life on his own accord is known as *brahmavidvara*. And the *brahmavit* who remains in the state of *samādhi* and comes back to empirical life only when prompted by others is known as *brahmavidvarīyān*. There is the most advanced stage of *samādhi* and the *brahmavit* who has entered that stage will on no account revert to empirical life. He is known as *brahmavidvariṣṭha*—one who is permanently, irrevocably fixed in the realization of the self. From his stand-point there is no experience of the fruits of the fructified deeds as he has no conceit over the body. It is only from the stand-point of others that the *brahmavidvariṣṭha* is said to experience the fruits of *karma*. The above view has been set forth by Vidyāraṇya in his *Jīvanmukti viveka* and our author also adopts this view.[27]

When in the end, a *jīvanmukta* is dissociated from his physical accompaniments, he becomes Brahman—Ātman itself. This is known as *videhamukti*.

CONCLUSION

From the foregoing analysis it would have become clear that our author who flourished in Kāñcī has been much influenced by the views of Vidyāraṇya. There could be nothing strange in it; for, Vidyāraṇya spent his last days at Kāñcī and so he has influenced pro-

---

27. *Ibid.* p. 19.

foundly the Advaita-thought in this region also. According to a hymn styled *Puṣpagirimāṭhāmnāya* which is qouted in the *Śaṅkaramaṭhatattvaprakāsikā-saṅgraha* by Kokandrum Venkataratnam Pantulu a century ago Vidyāraṇya went from Kāñcī to the Andhra and Karnataka regions, stablized the Śaṅkarite Institutions there and returned to Kāñcī during his last days in pomp and splendour. Thus Kāñcī has been connected with the propagation of *dharma* through the Śaṅkarite Institutions in Andhra and Karnataka countries also.

Let us offer our respectful homage to the holy city of Kāñcī — the *mokṣapurī* — where Ādi Śaṅkara, and Vidyāraṇya spent their last days and where the author of the present work flourished, preserved, and propagated the Advaita doctrine for the benefiit of posterity.

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमदनन्तेन्द्रयतिविरचितः

वेदान्तसारसङ्ग्रहः

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

अम्बाननसरोजार्कं जम्बूफलरसप्रियम् ।
लम्बोदरं विघ्नहरं साम्बप्रियसुतं भजे ॥

श्रीगुरुं दक्षिणामूर्तिं जगज्जन्मादिकारणम् ।
जन्मदुःखविनाशाय प्रणमामि पुनः पुनः ॥

सद्गुरुः करुणामूर्तिः महादेवेन्द्रयोगिराट् ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता यस्तं वन्दे यतीश्वरम् ॥

चित्सभेशचिदाकारचिदम्बरदयानिधे ।
अज्ञानाम्भोधिमग्नं मां समुद्धर सभापते ॥

श्रीरामं करुणाकरं गुणनिधिं सर्वानुगं शाश्वतं
मायामानुषरूपिणं शिवकरं सन्मात्ररूपं परम् ।
भक्तानुग्रहकारिणं मुनिजनैस्संसेव्यमानं शिवं
तं वन्दे जनकात्मजापतिमहं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥

महतो हृदये ध्यात्वा पूर्वग्रन्थानुसारतः ।
गुरुशिष्यानुवादेन ब्रह्मात्मैक्यप्रकाशकम् ॥

वेदान्तसारं वक्ष्यामि मुमुक्षूणां हितं परम् ।
[1]बालानामुपकाराय ममापि मननाय च ॥

॥ मुक्तिसाधनप्रश्नः ॥

शिष्यः—

स्वामिंस्त्वच्चरणद्वन्द्वं प्रणमामि पुनः पुनः ।
संसारसिन्धुमग्नं मां समुद्धर दयानिधे ॥
केनोपायेन झटिति तरिष्यामि भवाम्बुधिम् ।
तन्मे ब्रूहि दयासिन्धो त्वमेव हि गतिर्मम ॥

॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं मुक्तिसाधनम् ॥

गुरुः—

संसारसौख्यं क्षणभङ्गुरं हि
त्वन्ते च दुःखं स भवो[2] विनिन्द्यः ।
मूढैस्सुसेव्यं न तु साधुसङ्घैः
अतस्त्यज त्वं हि भवाभिलाषम् ॥
संसारसागरं दुःखमिति लोके विवेकिनः ।
वदन्ति खलु सर्वत्र तस्मात्त्याज्यो मुमुक्षुभिः ॥
आत्मज्ञानेन चाज्ञानं नाश्यते चेत्तदैव हि ।
संसारबन्धमुक्तस्सन् [3]सद्गतिं प्राप्तुमर्हसि ॥

---

1. बालानां—वेदान्तसारं अनायासेन बुभुत्सूनाम् ।
2. भवः—संसारः ।
3. "...अविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः"
[नैष्कर्म्यसिद्धिः-I,7.]

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते[1] ।
इति गीतावचोरित्या ज्ञानं न सुलभं भवेत् ॥

आत्मानात्मविचारेण[2] त्वज्ञानं नाश्यते भृशम् ।
ततः[3] प्रकाशते ज्ञानं[4] मेघापायेंऽशुमानिव ॥

॥ अनुबन्धचतुष्टयम् ॥

अस्य वेदान्तशास्त्रस्य ह्यनुबन्धचतुष्टयम् ।
ज्ञातव्यं तत्प्रकारं तु प्रवक्ष्याम्यादितः शृणु ॥

चतुस्साधनसंपन्नः सोऽधिकारीति कथ्यते ।
प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविज्ञानं[5] सद्भिर्विषय उच्यते ॥

ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं स्याद्वेदान्ताः प्रतिपादकाः ।
तस्य तेषां च संबन्धः संबन्धः परिकीर्तितः ॥

मुक्तिः प्रयोजनं ह्येतदनुबन्धचतुष्टयम् ॥

॥ साधनचतुष्टयसंपत्तिः ॥

नित्यानित्यविवेकादि चतुस्साधनमुच्यते ।
प्रत्यगात्मस्वरूपं यत् तन्नित्यमिति वेदनम् ॥

---

1. भगवद्गीता, ७-१९.
   अत्र विशिष्टवाचकः अस्मच्छब्दः लक्षणया
   निष्कृष्टाहङ्कारे चैतन्ये प्रयुक्तः ।
2. मननिदिध्यासनाङ्गकश्रवणाख्यविचारजन्येन महावाक्यार्थ-साक्षात्कारेण इत्यर्थः ।
3. ततः—अज्ञाननाशात्
4. ज्ञानं—अखण्डात्मचैतन्यम् ।
5. प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्वरूपंस्वप्रकाशात्मचैतन्यं इत्यर्थः

दृश्यसर्वप्रपञ्चस्तु ह्यनित्य इति वेदनम् ।
नित्याऽनित्यविवेकोऽयं, अथ वैराग्यमुच्यते ॥

आमुष्मिके स्वर्गसुखमैहिके स्त्र्यादिभोगजम् ।
वान्तादिवच्च तत्सर्वं त्याज्यं वैराग्यमीर्यते ॥

शमो दमश्चोपरतिः तितिक्षा श्रद्धया सह ।
समाधानं च षट्संख्यमेतेषां वच्मि लक्षणम् ॥

शमो मनोनिग्रहः स्याद्दमो बाह्याक्षनिग्रहः ।
तथा चोपरतिस्सर्वकर्मणां[1] त्याग उच्यते ॥

तितिक्षा सुखदुःखादिसहनं कथ्यते बुधैः ।
गुरूपदिष्टवाक्येषु प्रीतिश्श्रद्धा समीरिता ॥

वेदान्तवाक्यश्रवणं मुक्त्वाऽन्यत्र गतं मनः ।
आकृष्य स्थापनं तस्मिन् समाधानं प्रकीर्तितम् ॥

मोक्षेच्छा द्विविधा प्रोक्ता मोक्षो भूयान्ममेति या ।
साधारणेच्छा सा प्रोक्ता, तीव्रेच्छाऽन्या वदामि ताम् ॥

गृहे दग्धे स्थितस्तस्मिन् पुमान् यद्वत् पलायते ।
तापत्रयप्रतप्तस्य तथेच्छा तीव्रसंज्ञिका ॥

---

1. उपरतिः—"अत्र 'उपरम' शब्देन संन्यासोऽभिधीयते । तथा संन्यासिनामेव श्रवणादावधिकारः इति केचित् । अन्ये तु "उपरम" शब्दस्य संन्यासवाचकत्वाभावात् विक्षेपाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि संभवात् जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात् सर्वाश्रमसाधारणं श्रवणादि विधानं इत्याहुः" इति वेदान्तपरिभाषाकाराः ।

तापत्रयप्रकारं तु शृणु वक्ष्यामि बालक।
आध्यात्मिकमिति प्रोक्तं नेत्ररोगादिसंकटम् ॥
आधिभौतिकमित्युक्तं चोरव्या[ला](घ्रा)दि पीडनम्।
आधिदैविकमित्याहुर्महातापादिसंकटम् ॥
एवं ज्ञात्वा पुमान् शीघ्रमात्मानात्मविचारणे।
यत्नं कुर्यात् ततस्सम्यगात्मज्ञानं प्रजायते ॥

शिष्यः—

सद्गुरो वद मे सम्यगात्मानात्मादि लक्षणम् ॥

॥ आत्मस्वरूपम् ॥

गुरुः—

आत्मा [1]देहत्रयातीतो [2]गुणत्रयविवर्जितः।
अवस्थात्रय[3]साक्षी च [4]पञ्चकोशविलक्षणः ॥
कालत्रये[5]ऽप्यबाध्यत्वात् सद्रूप इति विश्रुतः।
चिद्रूपस्सर्वसाक्षित्वादखण्डो व्यापकत्वतः ॥
परप्रेमास्पदत्वाच्चानन्दरूपस्स[6] उच्यते।

---

1. स्थूलं सूक्ष्मं कारणं इति देहत्रयम्।
2. सत्वं रजः तम इति गुणत्रयम्।
3. जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरिति अवस्थात्रयम्।
4. अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया पञ्चकोशाः।
5. भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः कालत्रयम्।
6. इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः।
मा न भूवं हि भूयासं इति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ पञ्चदशी-१-८·

निष्कलो निष्क्रियश्शान्तो नित्यानन्दरसात्मकः ।
सत्यज्ञानानन्तरूपः परमात्मा [1]परात् परः ॥
ध्यायेदेवं सदाऽऽत्मानं तेन ज्ञाता[2]भविष्यसि ॥

॥ अनात्मस्वरूपम् ॥

देहत्रयं तथाऽवस्थात्रितयं कोशपञ्चकम् ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि त्वनात्मेति बुधा जगुः ॥
देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानीति तेषु वै ।
स्थूलं त्वक्चर्ममांसादि सप्तधातुसमन्वितम् ॥
नवद्वारसमायुक्तं नखलोमादिसंयुतम् ।
क्रिमिमूत्रपुरीषादि पूरितं सर्वदूषितम् ॥
शुक्लशोणितसंज्ञातं मूत्रद्वाराद्विनिर्गतम् ।
जायतेऽस्त्यादिषड्भावविकारैश्च[3] समन्वितम् ॥
पञ्चीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसञ्चितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते[4] ॥
नरकाख्ये गर्भवासे नानाकष्टसमन्विते ।
आवासस्सर्वजन्तूनां दुस्सहो बहुदुःखदः ॥

---

1. परात् अक्षरात् परः निरुपाधिकः पुरुषः ।
2. ज्ञानी भविष्यसि इत्यर्थः ।
3. जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, विनश्यति —निरुक्तम् I, ii, 8.
4. आत्मबोधः—१२

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्[1] ॥
अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत्[2] ॥
इन्द्रियैर्विषयग्राहो जाग्रत्संज्ञः प्रकीर्तितः ।
स्थूलाभिमानी विश्वश्च व्यावहारिक इत्यपि ॥
एवं चिदाभास[3] इति त्रीणि नामानि तस्य तु ॥
स्वप्नावस्थं प्रवक्ष्यामि करणोपरमे द्विज ।
जाग्रत्संस्कारजस्फूर्तिः स्वप्नस्य विषयस्मृता ॥
तस्याभिमानी तैजसः स्वप्नकल्पित इत्यपि ।
प्रातिभासिक इत्येवं नामत्रयमुदीरितम् ॥
सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारस्सुप्तिरुच्यते ।
बीजात्मना स्थितिर्बुद्धेः सुषुप्तौ परिकीर्तिता ॥
तदवस्थाभिमानी च प्राज्ञोऽनच्छिन्न इत्यपि ।
पारमार्थिक इत्येवं नामत्रयमुदीरितम्[4] ॥

---

1. आत्मबोधः—१३
2. आत्मबोधः—१४
3. अन्तःकरणगतः चिदाभासः इत्यर्थः ।
4. दृग्दृश्यविवेके श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः इयं त्रित्वैविध्यप्रक्रिया आलम्बिता इति सिद्धान्तलेशसंग्रहकाराः श्रीअप्पय्यदीक्षितेन्द्राः । सिद्धान्तलेशसंग्रहः–पृ· १०० [भाऊशास्त्रिणा संशोध्य मुद्रितपुस्तके]

॥ पञ्चकोशविवेकः ॥

प्रकारं[1] पञ्चकोशानां वक्ष्यामि शृणु सुव्रत ।
अन्नमयः प्राणमयो मनोज्ञानमयावुभौ ॥
आनन्दमय इत्येते पञ्चकोशाः प्रकीर्तिताः ।
शिरः पाण्यादिमान् स्थूलः कोशोऽन्नमय ईरितः ॥
कर्मेन्द्रियप्राणसङ्घः कोशः प्राणमयो भवेत्[2] ।
मनोधीन्द्रियसङ्घश्च मनोमयं इतीर्यते[3] ॥
बुद्धिज्ञानाक्षसङ्घश्च विज्ञानमय उच्यते[4] ।
तमोमयी बुद्धिवृत्ति[5] रानन्दमय उच्यते ॥
एवं तु पञ्चकोशानां प्रकारः परिकीर्तितः ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि शृणु वक्ष्यामि बालक ॥

---

1. प्रकारं—स्वरूपमित्यर्थः ।
2. एते प्राणादयः पञ्च पञ्चकर्मेन्द्रियैः सह ।
   भवेत् प्राणमयः कोशः स्थूलो येनैव चेष्टते ॥
   सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—३८९.
3. मनो मनोमयः कोशः भवेज्ज्ञानेन्द्रियैः सह ।
   प्राचुर्यं मनसो यत्र दृश्यतेऽसौ मनोमयः ॥
   सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—३५५.
4. विज्ञानमयः कोशः स्यात् बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सह ।
   सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—३५०.
   सङ्कल्पात् मनः, अर्थस्य निश्चयात् बुद्धिः, इति एकस्यैव अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदेन द्वैविध्यं बोध्यम् ।
5. तमोमयी बुद्धिवृत्तिः—विलीनावस्था बुद्धिरित्यर्थः ।

दशेन्द्रियाणि भूतानि पञ्च शब्दादिपञ्चकम् ।
मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं वृत्ति[1] चतुष्टयम् ॥

॥ ब्रह्मज्ञानन्तरङ्गसाधनम् ॥

श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च ।
अनुष्ठेयानि चैतानि ज्ञानस्य साधनानि हि[2] ॥

वेदान्तवाक्यग्रहणं[3] यत्तच्छ्रवणमुच्यते ।
श्रवणार्थानुसन्धानं[4] मननं परिचक्षते ॥

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापनं तु यत् ।
एकतानत्व[5]मेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥

॥ वासनाक्षयोपायः ॥

"लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

---

1. वृत्तिचतुष्टयम्—वृत्तिभेदेन चतुर्विधमन्तःकरणमित्यर्थः ।
2. मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मज्ञानसाधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि विहितानि ।
3. वेदान्तवाक्यग्रहणं—वेदान्तवाक्यार्थनिर्धारणमित्यर्थः ।
4. श्रवणार्थानुसन्धानं—श्रवणविषयीभूतार्थानुसन्धानम् ।
5. एकतानत्वं—एकाग्रता

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु"[1] ॥

शिष्यः—

जगत्सृष्टेः प्रकारं मे वद श्रीगुरुनायक ।

॥ जगत्सृष्टिक्रमः ॥

गुरुः—

प्रकृतिः त्रिगुणाकारा विक्षेपावरणात्मिका[2] ।
अध्यस्ता ब्रह्मणि परे तमोमोहादिसंज्ञिता ॥

---

1. विवेकचूडामणिः—२७२, २७१.
लोकवासना—सर्वे जना यथा मां न निन्दन्ति, यथा वा स्तुवन्ति, तथैव सर्वथाऽऽचरिष्यामि इत्यभिनिवेशो लोकवासना ।
शास्त्रवासना च त्रिविधा - पाठव्यसनं, बहुशास्त्रव्यसनं, अनुष्ठानव्यसनं चेति ।
देहवासनाऽपि आत्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रान्तिभेदात् त्रिधा ।
एतद्विषयप्रपञ्चस्तु श्रीविद्यारण्यस्वामिप्रणीतजीवन्मुक्तिविवेके द्रष्टव्यः ।

2. "नास्त्यद्वयं ब्रह्म, न प्रकाशते" इति व्याहरयोग्यता आवरणं तत्प्रयोजकशक्तिः आवरणशक्तिः; "अहं कर्ता, भोक्ता" इति भ्रमजननशक्तिः विक्षेपशक्तिः । आवरणविक्षेपशक्तिद्वयात्मिका इत्यर्थः ।
आत्मोपाधेरविद्याया अस्ति शक्तिद्वयं महत् ।
विक्षेप आवृतिश्चेति याभ्यां संसार आत्मनः ॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—४८८

प्रकृतिस्सा द्विधा प्रोक्ता माया [1]शुद्धगुणात्मिका ।
[2]मलिनत्रिगुणोपेता ह्यविद्येति प्रकीर्तिता ॥

जीव इत्युच्यतेऽविद्या प्रतिबिम्बितचेतनः ।
मायावच्छिन्नचैतन्यमीश इत्युच्यते बुधैः ॥

अव्याकृतोऽन्तर्यामीति तस्य नामद्वयं स्मृतम् ।
तस्मादीशात् महत्तत्वं[3] समुत्पन्नमिवाङ्कुरम् ॥

हिरण्यगर्भनामा स्यात्तदवच्छिन्नचेतनः ।
सूत्रात्मा प्राण इत्येते विद्यते तस्य नामनी ॥

तत्त्रैगुण्यात्मकमहत्तत्त्वावच्छिन्नचेतनात् ।
वृक्षस्थानापन्नमहङ्कारतत्त्व[4]मजायत ॥

तदवच्छिन्नचैतन्यं विराड्वैश्वानरस्तथा ।
वैराजश्चेति नामानि प्रोक्तानि श्रुतिवित्तमैः ॥

तदहङ्कार्य[5]वच्छिन्नचैतन्यात् त्रिगुणात्मकः ।
आकाशः शब्दगुणकः समुत्पन्नस्ततः क्रमात् ॥

---

1. शुद्धगुणात्मिका—शुद्धसत्त्वप्रधाना इत्यर्थः ।
2. मलिनत्रिगुणोपेता – मलिनसत्त्वप्रधानत्रिगुणोपेता । पञ्चदशी १—१६·
3. महत्तत्त्वं—समष्टिलिङ्गशरीरम् ।
4. अहङ्कारतत्त्वं—समष्टिस्थूलशरीरम् ।
5. अहङ्कारि—अहमित्यभिमन्तृ ।

शब्दस्पर्शगुणो वायुस्तेजस्तु त्रिगुणैर्युतम् ।
आपश्चतुर्गुणोपेता भूमिः पञ्चगुणैर्युता ॥

एवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः समन्विता ।
भूमिः, तस्याः ओषधयः ताभ्यश्चान्नं प्रजायते ॥

अन्नात् पुरुषसंभूतिः सर्वे प्राणिन एव च ।
अन्नादेव प्रजायन्ते जीवन्त्यन्नेन वै ततः ॥

एवं सृष्टिक्रमः प्रोक्तः तव वेदानुसारतः ।
सृष्टिर्नानाप्रकारेण श्रूयते श्रुतिषु द्विज ॥
कल्पभेदेन ते भेदा इत्यूह्यन्ते मनीषिभिः ॥

शिष्यः—

अध्यस्तेत्युच्यते माया परे ब्रह्मणि सद्गुरो ।
कथं ब्रह्मणि साऽध्यस्ता[1] तत्प्रकारं गुरो वद ॥
अपि च श्रोतुमिच्छामि मायाऽविद्यादिसंभवम् ॥

॥ मायाऽविद्यास्वरूपादिनिरूपणम् ॥

गुरुः—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वं इदं जगत्[2] ॥

---

1. अविद्यायाः अध्यस्तत्वे, अविद्यायाः उत्पत्तौ तस्यैव हेतुत्वे आत्माश्रयः; तत्कार्यस्य हेतुत्वे अन्योन्याश्रयः; अविद्यान्तरस्य हेतुत्वे अनवस्थादिकम् । तथा च कथं ब्रह्मणि अविद्यारूपा माया अध्यस्ता भवितुमर्हति इति भावः ।
2. श्वेताश्वतरोपनिषत्—४ – १०.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते[1] ॥
एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां च धर्मधर्मिस्वभावतः ।
स्वाधीनमायश्चात्मेति सर्वथा परिकीर्तितः ॥
सा माया ब्रह्मणो नान्या ब्रह्मणश्शक्ति[2]रेव हि ।
सा चैव मूलप्रकृतिः विक्षेपावरणात्मिका ॥
अविद्येति च सा प्रोक्ता तमोमोहादिसंज्ञिका ।
अव्यक्तं गुणसाम्यं च सर्वं मायाभिधां विदुः ॥
सर्वाधिष्ठानचैतन्ये मायाऽध्यस्तेति या तु सा ।
स्वशक्तिर्ब्रह्मणः स्वस्मिन् स्वेनैव च विजृम्भिता[3] ॥
ज्ञातव्यमेवं विद्वद्भिरन्यथा न कदापि च ॥
जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥
इत्यादिभिस्तु स्मृतिभिर्मायाऽविद्यादिसंभवः ।
वक्तुं न शक्यं केनाऽपि तस्मान्मायाद्यनादि वै ॥
मायाकार्यं महच्चित्रमचिन्त्यं मनसाऽपि तत् ।
मायादेरादिशून्यस्याप्यन्तस्स्यात् प्रागभाववत्[4] ॥

---

1. भगवद्गीता, ७-१४
2. शक्तिः—कार्यजननसामार्थ्यसंपादिनी ।
3. विजृम्भिता—स्फुरिता ।
4. कार्यस्योपत्तेः प्राक् विद्यमानोऽभावः प्रागभावः, स अनादिः; कार्यस्योपत्तौ तु निवर्तते, तद्वत् इत्यर्थः ।

महान्तो ब्रह्मनिष्ठास्तु स्वरूपेणैव संस्थिताः ।
कुतो माया कुतोऽज्ञानं तेषां पक्षे महात्मनाम् ॥

मायादीनां तु तस्माद्धि विनाशश्चोच्यते बुधैः ।
जगन्मिथ्येति यो वेत्ति जितमायस्स उच्यते ॥

मायाप्रवेशस्तस्मिंश्च नास्ति किञ्चिन्न संशयः ।
जगत्सत्ताऽभ्युपगमे माया सर्वस्य कारणम्[1] ॥

प्रोच्यते पण्डितैस्सम्यग्वेदविद्भिर्महत्तमैः ।
अद्वैतपक्षे शून्यत्वं मायाया युज्यते भृशम् ॥

या मा सैव हि मायेति श्रुतिवाक्यं च दृश्यते ।
गुरूपदिष्टवाक्येन मायिनं तु महेश्वरम् ।
ज्ञात्वा यो ध्यायति सदा तस्य मायाऽतिदूरगा[2] ॥

मायया मोहिताश्शेषाः सर्वे संसारसागरे ।
मग्ना जन्मजरायन्त्रे लग्नास्तत्र भ्रमन्ति हि[3] ॥

---

1. सर्वस्य कारणं माया; सा जगत्सत्ताऽभ्युपगमेऽपि कारण प्रोच्यते इति संबन्धः ।

2. "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैः जन्ममृत्यु प्रहाणिः तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥" इति श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यं [१-११] अर्थतो अनुवदति - ज्ञात्वा यो ध्यायति इति ।

3. "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इति भगवद्गीतावाक्यं [५—१५] अर्थतो अनुवदति—"मायया मोहिता" इति । "अज्ञानेन आवरण

शिष्यः—

अभिन्ना ब्रह्मणो माया ब्रह्मणश्शक्तिरेव सा ।
इत्युक्त्वाऽस्यास्तु मायाया विनाशमपि चक्षसे ।
आत्मशक्तेः कथं नाशस्संभविष्यति तद्वद ॥

गुरुः—

आत्मशक्तेर्विनाशस्तु न कदापि मयोच्यते ।
आत्मानात्मविचारेण कृपया च गुरोस्ततः ॥
ब्रह्मज्ञानं तु यस्यापि जायते चेत्समन्ततः ।
प्रजहाति च तं माया जितमायस्तदोच्यते ॥
तस्माद्धि तस्य पक्षे तु मायाऽभावः प्रकीर्तितः ॥

शिष्यः—

तर्हि शक्तेः शक्तिमतोऽनादित्वं (हि) प्रसज्यते ।
अङ्गीकृतेऽपि दोषः स्यात् द्वैतवादि प्रवेशिता ॥

गुरुः—

शक्तिः शक्तिमतो नान्या यथा वन्हेस्तथात्मनः ।
विजानीहि तयोरैक्यं[1] श्रुत्या[2] युक्त्या[3] च हे द्विज ॥

विक्षेपशक्तिमता मायाख्येन......आवृतं आच्छादितं ज्ञानं..... स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दरूपमद्वितीयंपरमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति..........जन्तवः संसारिणः वस्तुस्वरूपादर्शिनः इति गूढार्थदीपिकोक्तोऽर्थः अत्र अनुसन्धेयः ॥

1. ऐक्यं—पृथक्सत्ताराहित्यम् ।
2. "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" [श्वेताश्वतरोपनिषत्-६-८] इति श्रुतौ अविद्याशक्तेः स्वाभाविकत्वं उक्तम् ।
3. युक्तिश्च "न लोके चैत्रतच्छक्त्योः जीवितं लिख्यते पृथक्" [२-५१] इति पञ्चदश्युक्ता अत्र अनुसन्धेया ।

शिष्यः—

जीवेशादिपदार्थानां षण्णामस्तीत्यनादिता ।
उक्ता सा कथमद्वैतपक्षे सिद्ध्येद्गुरो वद ॥

॥ द्वैतस्य व्यावहारिकत्वम् ॥

गुरुः—

व्यावहारिकसत्तायमनादित्वं हि युज्यते ।
षण्णामखण्डबोधैकरसे ज्ञाते न किञ्चन ॥

चैतन्यमेकं सर्वत्र निर्मलाकाशवत् सदा ।
प्रकाशते ज्ञानचक्षुस्स्वरूपेणैव पश्यति ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥

शिष्यः—

सर्वेषु च शरीरेषु भिन्नो वा[1]ऽऽत्मा गुरो वद ।

॥ आत्मैकत्वं, अज्ञानस्य सर्वानर्थमूलत्वं च ॥

गुरुः—

आत्मा सर्वत्र संपूर्णो ह्यखण्डैकरसोऽव्ययः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः[2] ॥

अभिन्नस्सर्वदेहेषु सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ।
अभिन्नाश्चात्मनो जीवा भिन्नाश्चोपाधिभेदतः ॥

---

1. 'वा' शब्दस्वारस्यात् "अभिन्नो वा" इत्यर्थः ।
2. भगवद्गीता—२-२४.

तत्तत्कर्मविभेदाच्च[1] दृश्यन्ते भिन्नरूपतः ।
ततस्सुकृतबाहुल्यात् साधुसाङ्गत्यसंश्रयात् ।
कालान्तरे च जीवस्तु मुच्यते कृपया गुरोः ॥

तदात्मब्रह्मणोस्सोऽयं देवदत्तवदीर्यते ।
ऐक्यं द्वैतमतध्वान्तभानुमद्भिर्महत्तमैः ॥

अज्ञानमेव सर्वत्र सर्वानर्थस्य कारणम् ।
अज्ञानादभिमानश्च जायते स्वेषु वस्तुषु ॥

ततः पुत्रादिवर्गेषु भृशं रागोऽभिवर्धते ।
तेषां विरोधो[2][के](ये)नापि क्रियते चेत्तदा तदा ॥
क्रोधमात्सर्यलोभाद्या[3]जायन्ते स्वत एव तु ।
कामक्रोधादिभिस्सर्वे कर्म कुर्वन्ति[4] मानवाः ॥

---

1. उपाधिभेदात् भिन्नाः जीवाः पुनश्चकर्मभेदात् नानाजात्यादिरूपेण भिन्नाः दृश्यन्ते ।
2. विरोधः - अपकारः ।
3. अप्राप्तवस्त्वभिलाषः कामः, रागस्तु प्राप्तेऽपि वस्तुनि पुनस्तदधिकप्राप्तितृष्णा । घनतृष्णा लोभः ।
   रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य तस्मिन् प्रतिकूले दुःखहेतौ अभिज्वलनात्मकः चित्तवृत्तिविशेषः द्वेषः स एव क्रोधः। परोत्कर्षसहनपूर्विका स्वोत्कर्षवाञ्छा मत्सरः, तस्य भावः मात्सर्यम् ।
4. काम एष क्रोध एष इत्यादिवचनं स्मृतेः ।
   प्रवर्तको नापरोऽतः कामादित्यवसीयते ॥
   बृहदारण्यकवार्तिकम्—1-4-1827

2

कर्मानुभवसिद्ध्यर्थं शरीरं जायते क्रमात् ।
शरीरग्रहणाद्दुःखं जायते देहिनां भुवि ॥

मरणं जननं चैव जायते च पुनः पुनः ।
एवं देहवतां[1] दुःखं वर्धते च ततस्ततः ॥

सुखलेशोऽपि नास्त्येव सर्वथा दुःखमेव हि ।
यत्सौख्यमिह चाभाति परिणामे तु दुःखदम् ॥

अज्ञानमेव दुःखस्य कारणं शिष्य सर्वथा ।
ज्ञानं यदा निश्चलं स्यादभिमानो विनश्यति ।
ततो नश्यति देहान्तं दुःखकारणमञ्जसा[2] ॥

॥ चित्तशुद्ध्युपायः ॥

शिष्यः—

कथं चित्तस्य नैर्मल्यं भवेदिह गुरो वद ।

---

1. देहवतां - देहाभिमानिनाम् ।
2. अञ्जसा - निःसंशयम् ।
अत्रेदं नैष्कर्म्यसिद्धौ सुरेशार्यवचनं अनुसन्धेयम्—
"दुःखस्य.........देहोपादानैकहेतुत्वात् देहस्य च पूर्वोपचितधर्माधर्ममूलत्वात्...........तयोश्च विहितप्रतिषिद्धकर्ममूलत्वात्..........कर्मणश्च रागद्वेषास्पदत्वात् रागद्वेषयोश्च शोभनाशोभनाध्यासनिबन्धनत्वात् अध्यासस्य चाविचारितसिद्धद्वैतवस्तुनिमित्तत्वात् द्वैतस्य च शुक्तिकारजतादिवत् सर्वस्यापि स्वतस्सिद्धाद्वितीयात्मानवबोधमात्रोपादानत्वात्......सर्वानर्थहेतुः आत्मानवबोध एव" इति ॥

गुरुः—

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।[1]
इति स्मृत्या च निष्कामः कुरु कर्म यथामति ॥
तेन निर्मलचित्तोऽसि[2] मार्गमन्यं च वच्म्यहम् ।
यावत् प्रीतिर्वर्तते ते स्वजनेषु च वस्तुषु ॥
तावत् प्रीतिं परित्यज्य स्वस्थो भव सुनिर्मलः ।
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्[3] ॥
अभिमानो हि सर्वेषां सर्वदुःखस्य कारणम् ।
मनोवृत्तिविहीनस्य स्वरूपेण स्थितस्य च ॥
कार्यं वेद्यं च प्राप्यं च नास्ति नास्ति कदाचन ।
स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।
मनः प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥

शिष्यः—

उपासनाप्रकारं च श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।

॥ उपासनम् ॥

गुरुः—

उपासना द्विधा प्रोक्ता सगुणा निर्गुणा तथा ।
भावना प्रतिमादौ या सगुणा सा प्रकीर्तिता ॥

---

1. विवेकचूडामणिः ११
2. अस्मि - भविष्यसि इति भावः ।
3. भगवद्गीता – ६-२६

स्वस्मादन्यं यदाऽऽत्मानं यावत् पश्यति मानवः ।
सगुणोपास्तिरेव स्याद्भेदबुद्धिश्च सा द्विज ॥
स्वस्वरूपानुसन्धानं निर्गुणोपास्तिरुच्यते ।
पूर्वं चोपास्यते येन सगुणस्तद्बुभुत्सुना[1] ।
तस्यैव निर्गुणोपास्तिस्सिद्ध्यतीत्यवधारय ॥
पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु
पूजापुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।
तस्माद्यतिः [2]स्वहृदयार्चनमेव कुर्यात्
बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥
एवं यतिर्मुमुक्षुश्च कुर्यान्निर्गुणभावनाम् ।
सगुणा भावना या स्यात् सा पुनर्जन्मकारणम् ॥

शिष्यः—

मोक्षो मम कथं भूयात् तन्मे ब्रूहि दयानिधे ।

॥ कामादित्यागः ॥

गुरुः—

वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा
ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो
ब्रह्माद्वितीयं श्रुतयः प्रमाणम् ॥

---

1. तद्बुभुत्सुना - निर्गुणब्रह्मबुभुत्सुना
2. स्वहृदयार्चनं - स्वहृदये निर्गुणब्रह्मध्यानम् ।

यावत् सर्वं न सन्त्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।
सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥
न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥
तस्मात्तानव[1]माशायाः कार्यमादौ मुमुक्षुभिः ।
आशया परमं दुःखं निराशा परमं सुखम् ॥
इति लोके तु सर्वत्र वदन्ति च विवेकिनः ।
अरिषड्वर्गमध्ये हि कामः प्राथमिकः खलु ॥
स एष क्रोधरूपस्स्याद्रजोगुणसमुद्भवः[2] ।
तस्मादादौ स च त्याज्यः शेषास्त्यक्ता भवन्ति च ।
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्[3] ।
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुभिः ॥
कामक्रोधादयश्चोरा देहे तिष्ठन्ति सर्वदा ।
ज्ञानरत्नापहारार्थं तस्मात् तान् परिवर्जयेत् ॥

---

1. तानवं - सूक्ष्मत्वं दौर्बल्यमिति यावत् ।
2. काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः [भगवद्गीता ३-३७]
इति वाक्यमर्थतोऽनुवदति— स एष काम इति ।
काम एव केनचित् हेतुना प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते;
अतः क्रोधोऽपि एष काम एव ॥
3. ब्रह्मबिन्दूपनिषत्-२

ध्यानतो हृदयाकाशे चिति चिच्चक्रधारया[1] ।
मनो मारय निश्शङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नारयः[2] ॥
सङ्कल्पमेव मनसः जन्मदुःखस्य कारणम्[3] ।
तस्मान्मा कुरु सङ्कल्पं सर्वथा बन्धकारणम् ॥

शिष्यः—

न चेत् सङ्कल्पकलना त्वशनादि कथं भवेत् ।

गुरुः—

चतुस्साधनयुक्ताय त्वेतच्छास्त्रं प्रयुज्यते ।
विषये दृश्यवस्तूनां मनो यस्य प्रवर्तते ॥
शमादिषट्कसंपत्तिर्यस्य नास्ति तथाविधाः ।
अज्ञाश्शास्त्रस्य चैतस्य नाधिकारिण एव ते ॥
वैराग्यभाग्ययुक्तस्य न चास्त्यशनचिन्तनम् ।
सदात्मनिष्ठया ज्ञानी कालं नयति च आ मृति ॥
तस्याहारादिकार्याणि करोति स्वयमीश्वरः ।
तस्मादाहारविषये चिन्ता मास्तु कदाचन ॥

---

1. चिति मनः चिच्चक्रधारया मारय इत्यन्वयः ।
   चिन्मात्रविषयकध्यानेन मनोनाशं कुरु इत्यर्थः ।
   चिच्चक्रधारया - चिद्विषयकं ध्यानमेव चक्रं सुदर्शनास्त्रम्,
   तस्य धारया अग्रभागेन इत्यर्थः ।
2. अरयः - कामादयः शत्रवः ।
3. कारणं इति - विदुरिति शेषः ।

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्"[1] ॥
इति गीतावचो रीत्या तादृशानां विवेकिनाम् ।
योगक्षेमं च भगवान् वहति स्वत एव तु ॥
अस्मिंश्च विषये गाथा कल्याणी काचिदस्ति हि ।
लौकिकीं तां प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं सावधानतः ॥
आस्तां विप्रवरौ पूर्वं भ्रातरौ सुव्रतौ तयोः ।
ज्येष्ठो वैराग्यसंपन्नः तपश्चक्रे नदीतटे ॥

अनन्यचित्तस्सततं भगवन्तं हरिं स्मरन् ।
तस्य भार्याऽतिसाध्वी च पतिशुश्रूषणे रता ।
कनिष्ठभ्रातृपत्न्या तु दत्तं चादाय सा प्रिया ।
पक्त्वा तु तण्डुलाद्याशु पत्यागमनमीक्षते ॥
मध्याह्नकाले संप्राप्ते पतिरायाति तद्गृहम् ।
गृहं प्रत्यागते तस्मिन् पक्वान्नादीनि सा प्रिया ॥
समर्पयति, तद्विप्रः कृत्वा भगवदर्पणम् ।
स्वयं भुक्त्वा तपस्तेपे नदीतीरे यथासुखम् ॥
एवं स प्रत्यहं कुर्वन् वसति स्म महायशाः ।
गतेषु बहुवर्षेषु भ्रातृभार्या त्वसूयया ॥
एकस्मिन्नह्नि संभारान्नादात् तूष्णीं स्थिता च सा ।
ज्येष्ठस्य भार्या साध्वी तु विना पाकं स्थिता च सा ॥

---

1. भगवद्गीता - ९-२२

मध्यान्हकाले संप्राप्ते पत्यौ स्वगृहमागते ।
ज्ञात्वा पत्न्या च वृत्तान्तं नदीं तूर्ष्णीं गतोऽव्यथः ॥
पुनः परेऽहनि प्राप्ते मध्याह्वे गृहमागतः ।
तस्मिन्नपि तथैवासीदन्नाभावस्ततस्स तु ॥
आत्मन्येव समालोच्य गीताशास्त्रं समानयत् ।
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां"[1] इति श्लोकं विलोक्य सः ॥
नायं भगवता प्रोक्तः एवं भावोऽपि तस्य न ।
इति मत्वा द्विजश्रेष्ठः श्लोकं तं प्रविमार्जयन् ॥
स पुनस्तीरमासाद्य तपश्चक्रे सुदुष्करम् ।
गते तस्मिंस्तपस्तप्तुं भगवान् विश्वभावनः ॥
तपोनिष्ठस्य विप्रस्य ज्ञात्वा कर्म सुदुष्करम् ।
आरोप्य सर्वसंभारान् शकटेषु बहुष्वहो ॥
विप्रस्य गृहमासाद्य संभारांश्च धनादिकान् ।
दत्वा विप्रस्य भार्यायै झटिति प्रययौ हरिः ॥
सद्यः पतिं समाहूय जगादोदन्तमादितः ।
तत्क्षणादेव सा साध्वी पक्वान्नं व्यञ्जनादिकम् ॥
दर्शयामास संभारान् धनादीन् बहुसंपदः ।
सर्वं भगवतः कृत्यमिति ज्ञात्वा तपोधनः ॥
गीताशास्त्रं समानीय तं श्लोकं पुनरालिखत् ।
ततस्त्वन्नादिकं प्राश्य तपस्तप्तुं ययौ पुनः ॥

1. भगवद्गीता-९-२२

तथैवानन्यचित्तस्य नास्ति नास्त्यन्नचिन्तनम् ।
सोऽनन्यचित्तस्सततं स्वस्वरूपेण संस्थितः ॥

शिष्यः—

अध्यासः कीदृशः स्वामिन् तं प्रकारं गुरो वद ।

गुरुः—

यथा शुक्तौ तु रजतं रज्जौ सर्पो यथा तथा ।
"अतस्मिन् खलु तद्बुद्धिरध्यासः" [1]परिकीर्तितः ॥
रजतादीनां तु शुक्त्याद्यधिष्ठानं यथा तथा ।
जीवेश्वरादिजगतां ब्रह्म अधिष्ठानमुच्यते ॥
कालत्रयेऽपि शुक्तौ तु नास्त्येव रजतं तथा ।
रज्जौ सर्पादि नास्त्येव भ्रान्त्या कल्पनमेव तत् ॥
तथा जीवो जगत्सर्वं नास्ति कालत्रयेऽपि च ।
तत्सर्वं कल्प्यते भ्रान्त्या परे ब्रह्मणि मायया ॥

शिष्यः—

जीवेशादिजगत्सर्वं प्रत्यक्षत्वेन दृश्यते ।
न मे भ्रान्तिः काचिदपि कल्पना च कथं भवेत् ॥

गुरुः—

स्वप्ने दृष्टं जगद्यावत् तत्किं पश्यसि जागरे ।
तथैवेदं जगन्मिथ्या जगन्नास्त्येव सर्वथा ॥

---

1. अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिः - अध्यासभाष्यम् ।

शिष्यः—

स्वप्ने दृष्टं जगत्सर्वमदृष्टत्वाच्च जाग्रति ।

मिथ्यैव स्यात् दृश्यमिदं जगन्मिथ्या कथं भवेत् ॥

गुरुः—

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत्[1] ॥

इति स्मृत्या ज्ञानवान् यस्तस्य मिथ्यैव नान्यथा ॥

शिष्यः—

कथं नश्यति तद्ब्रूहि रज्जुसर्पादिवद्भ्रमः ।

गुरुः—

दृष्ट्वा वक्रस्थितिं रज्जुमयं सर्प इति भ्रमः ।

जायते यस्य तु भृशं दृष्ट्वाऽन्यो बुद्धिमांस्तदा ।

नायं सर्पो रज्जुरिति रज्जुमुद्धृत्य लीलया ।

दर्शयित्वा च भीताय तस्य हस्ते ददाति तम् ॥

दृष्ट्वा स भीतस्तं रज्जुं भयान्मुक्तः प्रयाति सः ।

तथा ब्रह्मणि चाज्ञानात् जगद्भ्रान्तिः प्रजायते ॥

गुरूपदिष्टवाक्येन ज्ञानी भूत्वा ततः क्रमात् ।

जगन्नास्तीति निश्चित्य सर्वं ब्रह्मेति भावयेत् ॥

स जीवन्नेव मुक्तः स्यात् स धन्यः स महान् भुवि ॥

---

1. आत्मबोधः - ६.

शिष्यः —

रज्जुसर्पेण भीतस्तु रज्जुं ज्ञात्वा ततो भयात् ।
सद्यो मुच्येत, तद्वच्च ज्ञानं प्राप्यापि मानवः ॥
पुनस्सञ्जातमोहस्तु संसारे च विमुह्यति ।
पण्डितोऽपि तथैवास्ते कथं जानामि तद्विधाम् ॥

गुरुः—

अविद्वानपि विद्वान्वा गुरोः कारुण्यवीक्षणात् ॥
जातं चेद्ब्रह्मविज्ञानं तत्क्षणादेव मुच्यते ॥
न करोति पुनः प्रीतिं स वै सर्वेषु वस्तुषु ।
गुरुणा लब्धलक्ष्यात्तु न कदापि चलिष्यति ॥
सर्पभ्रान्त्या मुक्त इव ब्रह्मज्ञोऽपि विमुच्यते ।
केचिद्ब्रह्मविदस्सम्यक् ब्रह्म ज्ञात्वापि संसृतौ ।
वर्तन्ते च तथैवाऽपि न लिप्यन्ते हि संसृतौ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा[1] ॥
यावद्भ्रमति संसारे पण्डितः श्रुतवानपि ।
तावद्धि ब्रह्म याथार्थ्यं न वै वेदेति निश्चिनु ॥

शिष्यः—

जीवन्मुक्तिः कथं स्वामिन् भविष्यति गुरो वद ।

---

1. पूर्वश्लोकोक्तेऽर्थे गीतां प्रमाणयति - ब्रह्मणीति [भगवद्गीता ५-१०]

॥ जीवन्मुक्तिः ॥

गुरुः—

अनेकजन्मसञ्जातपुण्यपुञ्जविशेषतः ।
चतुस्साधनसंपन्नो गुरुवाक्यप्रसादतः ॥
स्वकल्पितचतुर्विंशत्तत्त्वजालं विहाय च ।
षड्विंशकोऽहमात्मेति जीवाख्यः पञ्चविंशकः[1] ॥
निश्चित्य सम्यक् सुकृती जीवन्मुक्तो भविष्यति ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु जीवात्मैक्यं दृढं कुरु ॥
देहोऽहमिति विज्ञानं जन्मदुःखस्य कारणम् ।
नाहं देहः परात्मेति ज्ञानं दुःखस्य नाशनम् ॥
सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा हि मुक्तिदा ।
भेदबुद्धिरविद्येयं सर्वथा तां परित्यज[2] ॥

शिष्यः—

स्थितिं विदेहमुक्तस्य ब्रूहि पुण्यवतां वर ।

---

1. स्वकल्पितं जडवर्गं चतुर्विंशतत्त्वात्मकं अनात्मा इति निरा-कृत्य तद्विलक्षणः पञ्चविंशोऽहं स्वभिन्नषड्विंशत्वेन प्रतीय-मानः परमात्मैव; निष्प्रपञ्चब्रह्मैवाहं इति यावत् ॥

2. अविद्या हि अनर्थकारिणीति प्रसिद्धा । उक्तं च गीताभाष्ये-सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ तस्मात् तां परित्यज इत्यर्थः ।

गुरुः—

जीवन्मुक्तश्च यो विद्वान् सर्वदा ब्रह्मनिष्ठया ।
कालान्तरे स वै देहमुक्तो भवति वै द्विज ॥
सोऽयं ब्रह्म वरिष्ठस्स्यात् स्वरूपेणैव संस्थितः[1] ।
तस्य नास्ति जगद्दृष्टिः सर्वं ब्रह्मैव पश्यति ॥
कार्यकरणसङ्घातदेहस्य स्फुरणं तथा ।
क्षुदादि स्फुरणं वाऽपि जगतः स्फुरणं तथा ॥
शब्दादिग्रहणं वाऽपि नास्ति तस्य कदाचन ।
देहस्य स्फुरणाभावाद्विदेही मुक्तिरिष्यते ॥
देहस्य पातपर्यन्तं देहसंरक्षणं स्वतः ।
भविष्यति न सन्देहः साक्षाद्ब्रह्मैव तादृशः ॥
तस्य दर्शनमात्रेण शुद्धो भवति मानवः ।
स्थितिकाले तु देहस्य वरिष्ठस्य महात्मनः ॥

---

1. निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ।
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ॥
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ।
एवंभूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥
गुणातीतः स्थितप्रज्ञः विष्णुभक्तश्च कथ्यते ।
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तदा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्तते ॥ —गूढार्थदीपिका.

प्रारब्धानुभवः कश्चिदपि नास्ति न संशयः ।

शरीरस्मरणाभावात् प्रारब्धानुभवः कुतः ।

प्रारब्धं पुष्यति वपुः देहस्थानुभवस्ततः ॥

शिष्यः—

ब्रह्मणो नित्यबुद्धस्य कथं जीवत्वसंभवः ।

गुरुः—

ब्रह्मणो नित्यबुद्धस्य नास्ति जीवत्वसंभवः ।

जीवेशादि जगत्सर्वं मायामात्रं भवेद्द्विज ॥

नान्यश्च ब्रह्मणो जीवः सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।

नाहं जीव इति ज्ञाते महावाक्यप्रमाणतः ॥

भविष्यति स्वयं ब्रह्म नात्र कार्या विचारणा ॥

शिष्यः—

ब्रह्मज्ञानं कथं सम्यक् जायते वद मे गुरो ।

गुरुः—

" सर्वत्र सर्वतः सर्वं ब्रह्ममात्रावलोकनम् ।

सद्भाववासनादार्ढ्यात् "[1] ब्रह्मज्ञानं प्रजायते ॥

ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ।

पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥

---

1. विवेकचूडामणिः – ३१७.
   सर्वं ब्रह्ममात्रावलोकनं - सर्वं ब्रह्म इति अवलोकनम् ।

स्वात्मनोऽन्यतया भातं चराचरमिदं जगत् ।
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय ॥

सर्वव्यापारमुत्सृज्य अहं ब्रह्मेति भावय ।
अहं ब्रह्मेति निश्चित्य अहंभावं परित्यज ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः[1] ॥

बहुनोक्तेन किं विप्र वाचो विग्लापनं हि तत् ।
सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम् ॥

शिष्यः—

कथं ध्यायाम्यहं ब्रह्म ब्रूहि मे गुरुपुङ्गव ।

गुरुः—

यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ।
यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥

एवं यद्यदिन्द्रियैस्स्याद्ग्राह्यं सर्वप्रपञ्चकम् ।
आत्मेति भावय सदा सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥

ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ।
जगद्रूपतयाऽप्येतद् ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥

---

1. भगवद्गीता - १८-६६

शिष्यः—

दृश्यं जगद्भिन्नाऽऽस्यं तत्कथमात्मेति भावये ।

गुरुः—

ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।
कर्माण्यपि समग्राणि भासन्तीवेति भावय ॥

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥

घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ।
जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥

मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् ।
जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥

इत्यादिभिस्तु श्रुतिभिः जगद्ब्रह्मेति निश्चिनु ।
अखण्डाकारसद्वृत्त्यां नान्यद्भाति कदाचन ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारं वच्मि यथार्थतः ।
स्वयं मृत्वा स्वयं भूत्वा स्वयमेवावशिष्यते[1] ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादिभिः
स्वाज्ञानक्लृप्तैरखिलैरुपाधिभिः ।
विमुक्तमात्मानमखण्डरूपं
पूर्णं महाकाशमिवावलोकयेत् ॥

---

1. सर्वावस्थास्वपि आत्मैव वस्तुसन् इति भावः ॥

आकाशवन्निर्मलनिर्विकल्प-

निस्सीमनिःस्पन्दननिर्विकारम् ।

अन्तर्बहिश्शून्यमनन्यमद्वयं

स्वयं परं ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥

जाग्रत्युद्भूतबाह्येन्द्रियविषयसमुल्लाससाक्षी शिवोऽहं

स्वप्ने दृष्टप्रपञ्चप्रतिफलनमनोवृत्तिसाक्षी शिवोऽहम् ।

सुप्तौ चित्ते प्रलीने प्रबलतमसहामोहसाक्षी शिवोऽहं

नित्यानन्दे तुरीये विगतकलिमलः सर्वसाक्षी शिवोऽहम् ॥

यच्चैतन्यमनुस्यूतं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

तदेव त्वमिदं तत्त्वमितो नास्त्यधिकं पदम् ॥

एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकमखण्डितम् ।

इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये ॥

एवं निरन्तराभ्यासाज्जगद्विस्मृत्य सर्वतः ।

ब्रह्मभावनमात्रेण ब्रह्मैव भवति ध्रुवम् ॥

काञ्चीक्षेत्रे तु पूर्वं परमशिवसमः कुम्भजोऽगस्त्य आसीत्

दिव्ये तस्याश्रमान्ते प्रथित उपनिषद्ब्रह्मयोगीन्द्रवर्यः ।

शालां निर्माय सम्यग्बहुदिनमवसत्तस्य शिष्यप्रशिष्यः

श्रीमद्योगीन्द्रवर्यो विलसति स महादेवसंज्ञो यतीन्द्रः ॥

स महान्मे गुरुस्तस्य दश शिष्या मया सह ।

दशावृत्तिः कृता तेन काशीयात्रा महात्मना ॥

क्षीरनद्यास्तटे क्षेत्रे विरिञ्चिपुरसंज्ञके ।

शिवलिङ्गप्रतिष्ठा च कृता तेन महात्मना ॥

तस्मै परमहंसाय महादेवेन्द्रयोगिने ।

शिष्याज्ञानतमोध्वंसभास्कराय नमो नमः ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य-

श्रीमहादेवेन्द्रयतिवराणामन्तेवासिना

श्रीमदनन्तेन्द्रेण यतिना

विरचितोऽयं वेदान्तसारसंग्रहः[1] ॥

* ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ *

---

1. वेदान्तसारसंग्रहः - वेदान्तानां - उपनिषदां, सारः - अज्ञाताबाधितप्रयोजनवत्तायातात्पर्यविषयोऽर्थः, तस्य संग्रहः— प्रतिपादकः संक्षिप्तवाक्य समुदायः ॥

चोलेषु गङ्गाधिकपुण्यशीला कवेरजा नाम नदी प्रसन्ना ।
या शूरदैत्याधिपपीडितानां नाकौकसां तापमपाचकार ॥
तस्याश्शाखास्वनन्तासु विश्रुता श्रीहरिश्रुता ।
तटिनी स्वर्धुनीतुल्यसलिलार्णवगामिनी ॥
तस्यास्तटे नैगमधर्मकर्मपरैर्द्विजैरध्युषितोऽग्रहारः ।
विष्णुःसमाराध्य हि तेजिनीशं यत्रोपलेभे पुनरात्महेतिम् ॥
ततस्तन्नामतो लोके भाति विष्णुपुराभिधः ।
ग्रामोऽग्राम्यसमाचारैराश्रितो वेदपारगैः ।
तत्र गर्भश्रियाजुष्टे आश्रितार्थिजनप्रिये ।
श्रद्धाविनयसम्पन्ने कुले सर्वगुणोत्तमे ॥
जातः श्रीतेजिनीनाथापरनामा द्विजाग्रणीः ।
वीळिनाथो यजुश्शाखाध्यायी गुरुजनप्रियः ॥

श्रीकामकोष्ठवरपीठजुषां गुरूणां
पादारविन्दमकरन्दरसैकजीवी।
तत्प्रेमपूर्णवचसा निगमान्तविद्या-
मध्यैत पण्डितवरान्तिकमेत्य भक्त्या॥
श्रीकामकोटिपीठेशनिर्देशमनुपालयन्।
चेन्नपुर्यां विश्वविद्यालयेऽध्यात्मविभागके।
स्वयं शिष्योऽपि वेदान्ताध्यापकत्वमुपेयिवान्॥
'शिरुवामणि' वास्तव्यं षड्दर्शनविदां वरम्।
श्रीकृष्णमूर्तिशास्त्रीन्द्रमात्मविद्यागुरुं श्रितः।
शिष्ये बद्धानुरागस्य शास्त्रिवर्यस्य धीमतः।
प्रसादेनैव वेदान्तसारसङ्ग्रहनामकम्।
यथामति विचार्याथ शोधयित्वा च सर्वशः।
टिप्पण्या योजयन् युक्तिपूर्णयुक्तार्थगर्भया॥

लसच्चेन्नपुर्यां महाविश्वविद्या-
लयेऽध्यात्मविद्याविभागाधिनाथे।
ज्वलत्कामकोटीमहापीठनाथ-
प्रिये शान्तभावे महादेव नाम्नि॥
निबद्धानुरागः कृतज्ञोऽस्य षष्ट्य-
ब्दपूर्त्युत्सवे प्रेमभाजां वराय।
विशिष्टं पुरस्कारमेतं समर्प्य
कृतार्थत्वमेति प्रमोदादमुष्मै॥

बुद्धिमान्द्यादथालस्यात्तथा शब्दार्थदुर्ग्रहात्।
नूनं प्रमादो भवति क्षम्यतामेष सज्जनाः!॥

॥ शुभं भूयात् ॥